

СТАТИИ И СТУДИИ

ЕПОПЕЯ НА ВЯРА, ВОЛЯ И САМОЖЕРТВА 120 ГОДИНИ ОТ ИЛИНДЕНСКО- ПРЕОБРАЖЕНСКО-КРЪСТОВДЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ В МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКА ТРАКИЯ

Проф. дин Светлозар Елдърров

Илинденско-Преображенско-Крстовденското въстание в Македония и Одринска Тракия през 1903 г. е продължение на българската национална революция от епохата на Възраждането и затова се оценява от историческата наука и народната памет като втори най-висок връх след Априлското въстание от 1876 г. Заедно с това то е и важна съединителна брънка от веригата върховни сили за национално обединение, започнала още с Кресненско-Разложкото въстание и другите форми на съпротивата срещу несправедливите решения на Берлинския конгрес през 1878 г., продължила чрез Съединението и неговата военна защита през 1885 г. и докоснала националния идеал с Балканската война през 1912–1913 г. Неразривно свързано с българската история, Илинденско-Преображенско-Крстовденското въстание със своята политическа програма и идеология същевременно е дълбоко проникнато с модерните ценности на епохата, като зачитане живота, имота и честта на хората без разлика на тяхната религия, гарантиране на свобода, права и един закон за всички, справедливо държавно управление. Затова в същността си въстанието на македонските и тракийските българи е пълно отрицание на тиранията на Османската империя, останала като печален анахронизъм върху политическата карта на Югоизточна Ев-

ропа и просъществувала до началото на ХХ век само заради противоречията между великите сили.

Настоящата статия, предназначена за сборник „Тракия”, издание на Тракийския научен институт-филиал Хасково, е написана главно на основата на мои научни изследвания и публикации и беше посветена на 120-та годишнината на Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание. Неочакваната и ненавременна кончина на Димитър Шалапатов, основател на филиала на ТНИ в Хасково и главен двигател на сборник „Тракия”, разтърси всички негови приятели, сътрудници и симпатизанти и забави нейното публикуване. Въпреки това, освен тази вметка, оставям статията със заглавието, с което беше му изпратена преди кончината му. Ще поясня само, че не си поставям за цел да правя цялостен исторически обзор на тази славна страница от нашата история, а се възползвам от случая да акцентирам само върху няколко проблема във връзка с имената на въстанието, неговата военнополитическа стратегия, смисълът на саможертвата на македонските и тракийските българи, както и по повод на едно телевизионно предаване, което хвърли сянка върху честването на Преображенската част на героичната и драматична годишнина.

ЗА ИМЕНАТА НА ВЪСТАНИЕТО

Имената на въстанията от българската, както впрочем и от световната история, с малки изключения са давани от историците, не от въстаниците. За хората, които с оръжие в ръка въстават срещу една или друга омразна тирания, и които ясно съзнават, че с този акт правят първата решителна и съзнателна крачка между живота и смъртта, за да отворят пътя от потисничеството към свободата, въпросът как ще се нарече тяхната саможертва е последният, който в онзи съдбовен момент ги е вълнувал. Така стои въпросът и за имената на голямото българско въстание през 1903 г. в Македония и Одринска Тракия. За въстаниците то е просто въстание, въоръжен протест,

борба на живот и смърт, последна и най-висша саможертва в името на свободата. Няма нито един документ, който да свързва избора на деня на въстанието с някакво специално предпочитание към една или друга дата от гражданския, църковния или народния календар с оглед на нейно евентуално символично значение. Напротив, има много свидетелства, че изборът е правен по конкретни военностратегически и политически мотиви, свързани с въстаническото планиране. Той се основава на идеята, че въстанието трябва да бъде колкото може по-дълготрайно, за да възбуди общественото мнение в Европа и да апелира към великите сили да приложат и развият предвидените в Берлинския договор реформи до степен на политическа автономия. С оглед на съотношението на силите между османската и въстаническата армия, това може да стане само с поэтапно обявяване на въстанието в отделните окръзи. Първенството се пада на Битолския окръг като най-добре организиран, въоръжен и подготвен в сравнение с останалите. Ето как се стига до избора на датата на въстанието там.

По време на разискванията в Смилевския конгрес (17-22 април 1903 г.), когато е избран Главен щаб, направен е преглед за състоянието на четите и въоръжението, изяснена е въстаническата тактика и са решени редица други проблеми, изобщо не става дума нито за избор на конкретна дата, нито за някакво наименование на предстоящото въстание. В последвалата фаза на интензивна организационна и военно-техническа подготовка избухването на въстанието на няколко пъти е отлагано, той като членовете на Главния щаб (Дамян Груев, Борис Сарафов и Анастас Лозанчев) са очаквали потвърждение от София за евентуална намеса на България с въоръжена сила. Едва на 1 юли, когато тримата ръководители пребивават в Леринско, е взето решение въстанието в Битолския окръг да се обяви на 20 юли. Според актуалния тогава в България Юлиански календар, валиден и за българите-екзархисти в Османската империя, на 20 юли се чества православният християнски празник Св. пророк Илия или Илинден според

народния календар. Текстът на възванието, който от името на Главния щаб е разпратен с куриери да всички околии и райони на окръга, е написан и хектографиран (размножен) на 15 юли. В него изобщо не се прави никаква символична връзка с църковния празник, той дори не е споменат изрично.

По същия модел се стига до избора на датите за началото на бойните действия в другите въстанически окръзи. Всъщност, освен в Битолския окръг, където въстанието придобива масов и повсеместен характер, това се случва само в отделни райони и околии на Одринския и Серския окръг. В нощта на 5 срещу 6 август, Преображение Господне, започват бойните действия в Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарския район на Одринския окръг. Със стремителни атаки въстаниците разгромяват гарнизоните в Странджа планина. В останалите райони на обширния окръг има само спорадични четнически акции и диверсионни акции срещу железницата. На 14 септември, Въздвижение на Св. Кръст Господен или Кръстовден, идва ред и на Серския окръг. Тук още от средата на август действат обединените чети на Върховния комитет и Вътрешната организация, но масово и повсеместно въстават само българите в Разложката околия, те дават и най-много жертви и бежанци за целия окръг.

В останалите окръзи - Скопски, Солунски и Струмишки - въстанието се изразява главно в партизански действия. Специално обучени технически отделения осъществяват серия от диверсионни акции срещу железопътни линии и мостове.

Докато траят въстаническите действия в Македония и Одринска Тракия през 1903 г., няма никакво документално или мемоарно свидетелство, че трите най-масови и интензивни огнища в Битолския окръг, Странджа планина и Разложка околия са били наричани от въстаниците или от съвременниците съответно „Илинденско“, „Преображенско“ и „Кръстовденско“ въстание. Никой обаче не се съмнява - отвътре или отвън, - че става въпрос за три последователни фази на едно единно от национална, политическа и организационна гледна точка въстание.

В края на 1904 г. се появява на български и на френски език един фундаментален документален паметник, озаглавен „Македония и Одринско (1893-1903). Мемоар на Вътрешната организация“. В обем от близо 300 страници чрез документи и статистики в него е представена освободителната борба на македонските и тракийските българи и най-подробно е проследено развитието на въстаническите действия по окръзи, околии и райони през 1903 г. с техните последици, жертви и щети. Едва на стр. 257, в самото начало на заключението, за пръв и единствен път въстанието е названо „Илинденско“. По някои белези на стилистиката и отделни фрази може да се направи предположение, че окончателната литературна редакция на текста е била поверена на Христо Силянов.

В следващите години това наименование се утвърждава и популяризира, особено в периода между двете световни войни. Тогава е създадена Илинденската организация, която обединява участниците във въстанието с цел да съхранява и популяризира паметта на народната саможертва. Излизат периодично в. „Илинден“, сп. „Илюстрация Илинден“, сборник „Илинден“ и други еднократни издания с това наименование. По това време тракийските дейци и Тракийската организация също започват своите традиционни чествания на Петрова нива край Малко Търново в памет и прослава на Преображенското въстание. Тъй като в онази епоха борбата за Македония продължава на всички равнища, а Одринска и Беломорска Тракия на практика са обезбългарени, както впрочем и по други причини, на които тук няма да се спирам, голямото българско въстание от 1903 г. остава в народната памет като Илинденско.

През 1933 г., във връзка с 20-годишнината на въстанието, излиза първият том от „Освободителните борби на Македония“ на Христо Силянов, също озаглавен „Илинденското въстание“. Книгата на Силянов и днес остава като най-яркото свидетелство на онази епоха. Авторът разказва историята на революционната борба и на въстанието не само като историк, писател и непосредствен участник, който дава най-доброто

от своя разностранен талант, но и като истински народен апостол и будител, който трябва да остави послание за идните поколения. Затова и наименованието „Илинденско въстание“ като обобщение и обединение на трите му фази още по-силно и трайно се утвърждава.

След Втората световна война обаче, когато в рамките на Социалистическа федеративна република Югославия беше създадена Народна република Македония като отделен федеративен субект, това наименование стана проблематично. Коминтерновската теза за македонската нация като различна от българската, активно и интензивно пропагандирана от Белград и Скопие, напълно изкривява същността на Илинденското въстание. Тъй като през 30-те години на ХХ в. Българската комунистическа партия (БКП) подкрепя тази теза, а непосредствено след 1944 г. дори прави опит да я приложи институционално и в България, проблемът с името на въстанието още повече се комплицира. Затова през 1968 г. чрез известната „Историко-политическа справка по Македонския въпрос“, издадена от Института за история при БАН, но поръчана от най-високо партийно и държавно равнище, беше лансирано названието Илинденско-Преображенско въстание. Смяташе се, при това с основание, че то по-точно отразява както характера на освободителните борби на Македония и Одринско от Берлинския конгрес до Балканската война, така и същността на въстанието от 1903 г. Борбата тогава е *македоно-одринска*, организациите се самоназовават *македоно-одрински* и затова се сметна, че е редно в наименованието на въстанието да присъстват имената на църковните празници, на чиито дати то е обявено в Македония и Одринско - 20 юли, Илинден, и 6 август, Преображение. С течение на времето това наименование стана меродавно в българската историческа наука.

В последните години у нас си пробива път наименованието Илинденско-Преображенско-Кръстовденско въстание. Макар първоначално да имах някои резерви, чрез личният ми опит от научни конференции в Разлог и непосредствени

контакти с потомци на участници в Кръстовденската фаза на въстанието, все повече се убеждавам, че това е правилно. Всъщност и трите названия - Илинденско, Илинденско-Преображенско и Илинденско-Преображенско-Кръстовденско - са породени от българската история и отразяват, макар по различен начин, същността на събитието от 1903 г. Първото акцентира върху началото на въстанието и първенството на Битолския окръг в организационната подготовка и размаха, интензивността и дълготрайността на бойните действия. Второто отразява националното, политическото и организационното единство на Македония и Одринска Тракия. Третото напълно съответства на основния замисъл на въстаническото планиране, като символизира заложената в него оригинална стратегическа идея за последователното, стъпаловидното или верижното развитие на въстанието - първо в Битолския окръг, после в Странджа планина, накрая в Разложката околия. Именно то най-точно и справедливо отдава дължимата почит и прослава на героите и мъчениците на голямото българско въстание през 1903 г., които имаха готовността, волята и смелостта да се изправят срещу тиранията и да се жертват за свободата. Свобода или смърт! Това е най-важното послание, което ще отеква във вечността като пример за всички, които бъдат изправени пред този съдбовен избор.

ВОЕННОПОЛИТИЧЕСКА СТРАТЕГИЯ НА ВЪСТАНИЕТО

Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание е най-масовото, повсеместно и дълготрайно въстание в новата българска история. То е и най-дълго подготвяното. В продължение на 10 години три могъщи организации - Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО), Македоно-одринската организация (МОО) на Върховния комитет в България и Тайните офицерски братства в българската армия, променят бита, кръгозора и самочувствието на цяло поколение българи. Те му показват идеала на свободата, дават

му пушка в ръка и превръщат въоръжения и жаден за свобода народ в обучена, дисциплинирана и боеспособна въстаническа армия, способна да се противопостави в продължение на близо три месеца на превъзхождащия я в чудовищно съотношение противник - армията на Османската империя.

Политическата обстановка на Балканите и в Европа в края на XIX и началото на XX век поставя сложни проблеми пред българското националноосвободително движение в Македония и Одринска Тракия. На българските стремежи за политическо освобождение и национално обединение противостои не само военната мощ на Османската империя, но и установеният от великите сили политически ред. Поради самото естество на своя генезис политическият статут на македонските и тракийските българи е от компетенцията на великите сили, скрепили с подписите си Берлинския договор от 1878 г. Тук е необходимо да се подчертае, че в прословутия чл. 23 на договора не се говори конкретно за Македония, както често погрешно се смята, а се имат предвид всички османски провинции на Балканите, включително и Одринския вилает. Всъщност в текста на този член, като се задължава Високата порта да въведе на о. Крит изработения още през 1866 г. Органичен устав, изрично се настоява: „Подобни устава, приравнени съобразно местните нужди, с изключение освобождаването от данъците, дадено на Крит, ще бъдат въведени *и в другите части на Европейска Турция, за които не е предвидено особено устройство* чрез настоящия договор“. Текстът на чл. 23 обаче има стойността само на празни думи и изветряло мастило, защото Османската империя няма никакво желание да приложи каквито и да е реформи, а великите сили имат предостатъчно икономически и политически мотиви да не настояват за тяхното осъществяване. Освен това заради своето геополитическо разположение Одринска Тракия среща още по-голяма съпротива в това отношение, отколкото Македония, не само заради съседството си със столицата на Османската империя, но и поради разнопосочните интереси на Русия, Англия, Германия и другите велики сили

по отношение на този регион.

Българската държава, Българската екзархия и българските националноосвободителни организации правят всичко възможно двете области да не бъдат разделяни по отношение на евентуалните реформени проекти. При горепосочените причини това за съжаление се оказва непостижимо. Затова пред ръководителите на освободителната борба остава само една единствена възможност - да мобилизират българското население в Македония и Одринско и с масово и повсеместно въстание да привлекат вниманието на европейските държави, да активизират дипломацията на великите сили и да принудят Османската империя да предостави политическа автономия на двете области.

Тази стратегия започва да се избистря от края на 1902 г., когато у ръководителите на ВМОРО окончателно назрява мисълта, че въстанието е неизбежно и моментът за неговото обявяване наближава. До голяма степен това се дължи на Горноджумайското въстание, организирано през есента на същата година в Пиринска Македония от Върховния македоно-одрински комитет (ВМОК) и тайните офицерски братства. Макар и не в пряка връзка с въстанието, а заради техните собствени политически интереси, на 8 февруари 1903 г. Русия и Австро-Унгария съставят един реформен проект, станал популярен под наименованието „Пъдарски реформи“. Впрочем тъкмо то най-добре разкрива неговата несъстоятелност. Вярна на своята коварна политика, Високата порта още на 18 ноември 1902 г. официално прокламира свой проект за реформи. Така или иначе, тези събития убеждават лидерите и дейците на революционните организации, че са на прав път. Мисълта, че през 1903 г. българите в Македония и Одринска Тракия трябва да се вдигнат на масово и повсеместно въстание изцяло обсебва умовете от всички организационни форми и равнища. На тази основа започват да затихват и вътрешните противоречия в освободителното движение.

На 24 декември 1902 г. Централният комитет на ВМОРО изпраща окръжно, с което изисква мнението на ръково-

дителите на революционните окръзи по съдбовния въпрос. Специално писмо е изпратено и до дейците, които по това време пребивават в София. По този повод от края на декември до средата на януари в българската столица се свикват няколко съвещания с участието на задграничните представители Христо Матов и Христо Татарчев, главния ревизор на четите Гоце Делчев, присъединилите се към организацията военнослужещи и бивши ръководители на ВМОК - поручик Борис Сарафов и поручик Владислав Ковачев, изтъкнати и опитни дейци като Гьорче Петров, Пере Тошев, Михаил Герджиков, Христо Силянов и др., общо около двадесет души. В хода на споровете „за“ или „против“ въстанието постепенно се очертава схващането, че въоръжената борба през 1903 г. е неизбежна. Като най-подходяща тактика се налагат активни четнически действия в планинските райони по възможност далеч от населените с българи места и атентати или терористични акции срещу военни и граждански обекти на противника. В различна форма и от различни позиции тази идея, чието съдържание всъщност се свежда до интензивни партизански действия с преобладаващо диверсионен характер, се подкрепя от М. Герджиков, Г. Делчев, Г. Петров, С. Михайлов, В. Антонов, Б. Сарафов и др.

Подобни идеи, макар и развити в различни варианти и под различни наименования - „перманентно въстание“ според Гьорче Петров, „активни партизански действия“ според Борис Сарафов, „отделни терористични акции“ според Михаил Герджиков или „акции от I и II разряд“ според Христо Матов, намират по-голям или по-малък прием и сред всички останал участници в дискусиите поради обстоятелството, че те представляват единственият пункт, в който се срещат взаимноизключващите се становища на двете основни течения. За представителите на течението, според което все още не е назрял моментът за масово и повсеместно надигане на българското население в Македония и Одринско, и ВМОРО не разполага с необходимия кадрови и военнотехнически потенциал, терористичните (диверсионните) акции представляват

алтернатива на въстанието. Обратно, за дейците, които смятат, че въстанието е естествен и неизбежен резултат от десетгодишната дейност на ВМОРО и че военнополитическата обстановка в Османската империя и в Европа предоставя благоприятна възможност именно през 1903 г., терористичните (диверсионните) акции са елемент на въстаническата борба и стъпало към масовото и повсеместно въстание. Така се поставя началото на двете линии или тенденции в позицията на ВМОРО спрямо атентатите и терора, респективно диверсионните акции - радикалната и официалната. Ако дотогава отношенията между тях се развиват изключително в идеологическата сфера, от началото на 1903 г., когато и двете линии започват да търсят реализация в практиката, взаимодействието преминава в противоборство. В случая думата „борба“, както и всички нейни производни, трябва да се използват условно, защото до открити стълкновения между привържениците на двете линии не се стига. Напротив, до определен момент те се развиват паралелно и нерядко сътрудничат помежду си.

Докато споровете и дискусиите в София продължават, на 2 януари 1903 г. в Солун се открива конгрес, който трябва да даде окончателен отговор на въпроса за въстанието. Заседанията се провеждат във физико-математическия кабинет на българската мъжка гимназия „Св. св. Кирил и Методий“. Присъстват членовете на ЦК на ВМОРО Иван Гарванов, Спас Мартинов и Димитър Мирчев, двама заслужили дейци на освободителното дело, наскоро излезли от турските затвори - Христо Коцев и Тодор Лазаров, както и 12 представители на отделните окръзи и околии: Никола Петров за Цариград, Велко Думев за Одрин, Лазар Димитров за Сяр, Христо Влахов за Кукуш, Иван Сапунаров за Солун, Никола Хърлев за Гевгели, Димитър Занешев за Воден, Тодор Пейков за Велес, Димитър Ганчев за Скопие, Иван Ингилизов за Струмица, Атанас Лозанчев за Битоля и Георги Варналиев за Радовиш. За председател на конгреса е избран Иван Гарванов, а за секретар Димитър Мирчев.

Единственият въпрос, който се поставя на разискване

пред делегатите, е трябва ли да има въстание през 1903 г. и каква да бъде неговата тактика. Най-напред представителите на различните райони дават подробни отчети за състоянието и ресурсите на организационните структури по места. Повечето делегати докладват за значителен недостиг на оръжие и боеприпаси, само представителят на окръжния комитет на ВМОРО в Битоля Анастас Лозанчев се изказва оптимистично за възможностите на своя окръг. След това се водят дълги разисквания за тактиката на предстоящите действия. По този пункт, подобно на софийските дискусии, се сблъскват две становища - едни от делегатите настояват за „частично“ въстание, което да обхване само определени райони, а други - за „повсеместно-стратегическо“, което да се разпростира върху цялата организационна територия в Македония и Одринско и да ангажира всички годни да носят оръжие. В крайна сметка надделява второто становище.

Съдбоносното решение е взето с гласуване на 3 януари 1903 г. в 11 часа и 20 минути преди обед. По този повод в конгресните протоколи е записано - „минута, свещена и съдбоносна за един петвековен роб. Дано тя, изходяща от мрачното минало, озари бъдещето с щастие за страдалческия народ. Това бе общ, сърдечен клик на членовете, които решавах съдбата на народа“. В оставащото време делегатите разискват отделни проблеми от подготовката на въстанието, правят равностметка на наличните боеви сили и прогнозираат необходимото време за окончателните приготовления. Заседанията приключват на 4 януари в 4 часа следобед.

Веднага след закриването на конгреса Иван Гарванов и Велко Думев заминават за София, за да обосноват и защитят взетите решения. По този повод сред революционните дейци в българската столица отново се подновяват разискванията за стратегията и тактиката на въстанието и датата на неговото обявяване. Дебатите обаче бързо замират поради въодушевлението и надеждата, обхванала всички дейци. Мнозина ръководители и войводи предпочитат да изоставят теоретичните дискусии и начело на чети заминават за Македония и

Одринско, където започват подготовка за предстоящото въстание. Първият, който дава пример и на останалите, е Гоце Делчев.

Активизират своята дейност и дейците на Върховния комитет с председател Стоян Михайловски и подпредседател генерал Иван Цончев. Тяхната най-силна опора са офицерските братства, които продължават да съществуват въпреки заповедите и разпорежданията на върховното командване. На 10 октомври генерал Цончев изпраща окръжно до българските офицери, с което ги известява за скорошното въстание в Македония и Одринско и ги предупреждават да бъдат готови да се притекат на помощ. Друго окръжно е изпратено на същата дата до по-тесен кръг активисти на братствата. В него се изтъква нуждата от „хора, преимуществено служили военна служба, които през идущата пролет (февруари - март) ще влязат в Македония и Одринско в определени райони и ще послужат като кадър за образуваните въстанически чети от местното население“. В окръжното се дават конкретни указания за подбора на хората и тяхното въоръжение и снаряжение. На основата на опита от Горноджумайското въстание се набляга повече на качеството, отколкото на броя на доброволците. От началото на януари 1903 г. най-активните дейци на братствата като капитан Александър Протогеров, поручик Любомир Стоенчев, подпоручик Илия Балтов и др. един след друг подават оставки и напускат действителната военна служба, за да се посветят изцяло на предстоящото въстание.

Скоро информацията за подготвяното въстание става достояние и на великите сили. Те обаче не желаят никакви усложнения на Балканите и затова засилват натиска си върху българското правителство да обуздае македоно-одринските революционери. Най-категорична е Русия, насочила вниманието си главно към Далечния изток, където до войната с Япония остава само една година. Чрез устата на своя външен министър граф Ламсдорф, който на 13 декември 1902 г. посещава София, тя обявява, че нито една капка руска кръв и нито една рубла няма да бъдат жертвани за българите в

Македония и Одринско, ако те се вдигнат на въстание против волята на Русия. Посланието е достатъчно силно и на 30 януари 1903 г. Министерският съвет обявява Македоно-одринската организация в България начело с ВМОК за незаконна. На другия ден полицията арестува членовете на двата състава на Върховния комитет и запечатва канцелариите им. Закрити са и македоно-одринските дружества в страната. Така предстоящото въстание в Македония и Одринско е лишено от изключителна важна материална и морална опора точно когато най-силно се нуждае от нея.

Въпреки ограничителните мерки на правителството и временната парализа на организационните структури дейците на македоно-одринското движение в България не се отклоняват от поетия път. Общата участ, която споделят привържениците на Върховния комитет и на Вътрешната организация, за момент измества на заден план старите противоречия и създава предпоставки за помирение. Контактите между представителите на двете организации се осъществяват още през февруари и до края на месеца генерал Цончев, въпреки че е интерниран под полицейски надзор в родния си град Дряново, обобщава концепцията на българското офицерство за въстанието. В писмо до своя съратник капитан Александър Протогеров той дава основните насоки на организационно-териториалната структура, управлението на въстаническата армия, партизанските действия и диверсионните акции, които са, макар и в суров вид, първообразът на въстаническото планиране: „Вътре: четите заемат местата си по районите по указание на бюрото. Македония се подразделя на окръзи за главно управление, Битолски, Солунски и Серски; във всеки окръг има една въоръжена чета, при която стои главното командване. За Одринско също. Определя се точно началото на действията, за да бъде известно на всички чети. Действия чисто партизански; никакво съсредоточаване на по-големи маси на определени пунктове В градовете действия терористически; прекъсвания на железници и телеграфи. Това е и трябва да бъде целият план на нашите действия. Всякакви

други философствания са излишни“.

Писмото на генерал Цончев е само началният етап на въстаническото стратегическо планиране. В основата си то е плод на професионалните знания и умения на българските офицери, членове на тайните офицерски братства и активисти на ВМОК. Основните насоки на Цончев намират пространна разработка в т. нар. Общи ръководещи начала за едно успешно въстание в Македония. Този документ е изработен през март или април и макар че авторството му се приписва на капитан Димитър Венедиков, по-вероятно е да е плод на колективните усилия на членовете на тайните офицерски братства. През май 1903 г. въз основа на „Общите ръководещи начала“ задграничният представител на ВМОРО Христо Матов съставя „Общ план и цел на въстанието“, който заляга в планирането на бойните действия по окръзи, околии и райони. Най-последователно и прецизно това е направено на конгреса на Битолския революционен окръг в Смилево (17-22 април) и на конгреса на Одринския революционен окръг на Петрова нива (28-30 юни). Така основният елемент от стратегията и тактиката на Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание - планирането - е решен със съвместните усилия на българските офицери от тайните братства и дейците на Вътрешната организация.

Планът на въстанието е разработен в съответствие с политическата и стратегическата цел на българското националноосвободително движение в Македония и Одринско. Неговият внимателен анализ обаче ясно разкрива, че целта на въстанието, така, както я разбират неговите организатори и ръководители, не е само политическа, но и екзистенциална - да спаси македонските и тракийските българи от физическо унищожение, да предпази българщината от геноцид. Това съвсем ясно е казано в „Общия план и цел на въстанието“, съставен от Задграничното представителство на ВМОРО с помощта на офицерите от Върховния комитет: „Целта на борбата е не да победим Турция, а тя да не може да ни победи; колкото по-дълготрайна е борбата, толкова по-сигурно, че

рано или късно един ден европейските сили ще бъдат заставени да извадят на сухо своите войски“. Веднага след това, в точка трета на документа, авторите на стратегическото планиране се позовават на злощастната съдба на арменците:

„За предпочитане е едно дълготрайно въстание [макар] и по-слабо, отколкото силно, но кратковременно, защото в последния случай, щом се потуши въстанието, Турция ще се възползва от случая да каже на Европа: „Редът е възстановен“ - и ние губим също както в Армения: додето арменците бяха страшни, арменският въпрос бе на маса; щом ги унищожиха, техният въпрос изгасна. Остана само един жален спомен - нищо повече. Един вид успокои се и Турция, и Европа“.

„Арменският синдром“ не е цитиран случайно. Дамян Груев, както и ръководителите на революционното движение от неговия ранг и профил, като д-р Христо Татарчев и Христо Матов, много добре са виждали онова, което убягва от погледа на съвременния историк - че през 1903 г. турската политика спрямо българското население в Македония и Одринско е в състояние на преход от ескалираща репресия към откровен геноцид. Това не е забелязал дори Христо Силянов, най-добрият познавач на въстанието и сам участник в него. В своята забележителна книга той е отделил на „страховитата“ Винишка афера от 1897 г. цяла глава, въпреки че убитите българи тогава са само петима плюс още толкова починали от мъченията, докато жертвите през пролетта на 1903 г. е оставил някак незабележими в общата ескалация на насилието от предвечерието на въстанието. Изнесените от самия него цифри обаче разкриват друго - над 50 изклани в с. Балдево, Неврокопско, на 16 април; между 200 и 300 избити в Солун на 17 и 18 април; 14 убити и десетки ранени посред бял ден в чаршията на Битоля на 23 април; десетки жертви и пълно опожаряване в съседното с. Цапари на същата дата; 85 избити и 240 от общо 300 къщи опожарени в с. Смърдеш, Костурско, на 9 май; 40 изклани и над 70 прокудени от с. Ениджия, Лозенградско, на 20 май.

Резкият завой на турската политика по отношение на

българското население не убягва от погледа на екзарх Йосиф. Без съмнение заради естеството на оглавяваната от него институция, която чрез владиците, архиерейските наместници, църковните общини и енорийските свещеници контактува с народа ежедневно и повсеместно, той забелязва бруталното насилие, стоварило се върху българите през пролетта и лятото на 1903 г. По този повод екзархът алармира българската държава с три обширни изложения, адресирани до Министерството на външните работи и изповеданията и княз Фердинанд.

Първото от тях датира от 17 май 1903 г. и е изпратено до МВРИ в София. Още с началните редове екзарх Йосиф обръща внимание на рязкото завишаване и повсеместното упражняване на организираната репресия срещу българите в Македония и Одринска Тракия.

„Църковно-училищното дело във вилаетите, до недавна цветущо и предмет на удивление и завист у съседите, е разклатено от основа. Всичко сочи, че за него са настанали дни на крушение и гибел. Устремът на крушението е стихия и ако не се предвземе енергично и бързо, грози не само да очука и съсипе всички български културни придобития, придобити с толкова жертви и усилия при най-корави и неподатливи условия, но и да смаже и обезличи българите, като ги разрези и доведе до степен на несъзнателна маса, която да държи последно място в империята по численост, значение, рол[я] и право“. Следва обширен списък с конкретните престъпления, обобщени в 21 точки, които рисуват правдива и разтърсваща картина на последствията от новата турска политика спрямо българското население в Македония и Одринско. Изложението завършва с призив за бързи и неотложни мерки от страна на българската държава за прекратяване на репресиите и за спасяване на българщината:

На 4 юни 1903 г. екзархът изпраща лично изложение със сходно съдържание и до княз Фердинанд. И то започва с тревога заради новата турска политика спрямо българите: „Печалните събития, които на тая минута се развиват във

вилаетите, и ужасите, на които е подложено българското население, заплашват сериозно съществуването на българската народност и на нейните културни институции в пределите на империята. Вън от изстреблението на българската народност правителството с ред мерки гони да окастри и ако условията помогнат, да унищожи автономните черковно-училищни права, които с толкова усилия се извоюваха... Повече от 200 хиляди войска и башибозуци, пръснати по българските села и паланки, грабят, безчестят, колят, разоряват безнаказано българските челяди, изкореняват българската народност, опустошават българските села. Българската църква стои пред най-ужасната и потресна картина: изтеббата на българската народност във вилаетите. Тази изтеба става пред очите на света, описва се от западния периодичен печат, търпи се от силите и насърчава от равнодушието на Европа“. В този документ екзарх Йосиф изрично посочва горчивия пример на арменците в контекста на една възможна война между Османската империя и България.

Още по-ярко се откроява арменският синдром като същност и съдържание на новата турска политика спрямо българите в Македония и Одринска Тракия в изложението до МВРИ в София от 23 юни 1903 г., два месеца преди избухването на Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание. В него екзарх Йосиф прави паралел между турската политика в Армения и Македония, като стига до извода, че тя съзнателно, планомерно и целенасочено се повтаря. Заслужава си и тази част от неговото изложение да бъде цитирана дословно, защото подобно очевидно сравнение между съдбата на арменците и българите и такова проникновено изобличение на турската геноцидна политика срещу тях дотогава не са правени:

„Събитията в Армения, това трябва и може да се каже, днес речи, се повтарят в Македония. Познато е какво стана и какво става още в Армения. Ползвани от въстанието в Армения и насърчени от равнодушието на силите, от хуманизма на които озлочествените християнски народи на Изток толко-

ва очакват, турските държавници постигнаха една степен от своята държавническа идея: част от арменското население се изкла, друга част се заточи, трета се затвори, по-яките и събудени села и паланки се ограбиха, опустошиха и изгориха, имотните и интелигентни арменци се избиха или заточиха. Срещу оцелялото пък от ятаганите на кюрдите население се взеха ред сурови мерки, които систематично и усилено още се прилагат. Арменският народ се тури извън законите. Взетите мерки, не ще дума, довършват онова, което избягна от ятагана и куршумите: те прокудиха част от арменците в чужбина, друга част принудиха да промени вярата си и да се потурчи, трета под вид на помощ отрупаха с дългове и сега продават къщите и нивите ѝ на турци, а четвъртата обезличиха, за да се асимилира по-лесно. По този начин Високата порта постигна една политическа победа над ония, които ратуваха за автономни права на Армения. Арменското население в Мала Азия, което и тъй не се представляваше навред в компактна маса, се разреди, намали и докара до степен на малцинство. Като малцинство спрямо турския елемент то естествено губи и право на засебни автономни права. Дори и при едни евентуални реформи в бъдеще арменското население, отслабено и изнемощено, ще бедствува да бъде удавено от по-многобройния турски елемент. Така турските държавници подровиха почвата за всякакви реформи или автономни права в Армения. Додето Европа се накани да предложи предвидените в трактатите реформи, те изстребиха арменците и промениха етнографичния лик на Армения“.

Като описва близкото минало и настоящето на Армения, екзарх Йосиф всъщност прогнозира каква ще бъде предстоящата съдба на Македония. Той е наясно, че „еднаквите причини имат и еднакви следствия“, и знае, че използваните срещу арменците репресивни мерки „се прилагат с някои ограничения днес срещу българите във вилаетите“. Тъкмо затова българският църковно-народен водач е убеден, че ръководителите на външната политика на България трябва да познават методите, с които си служи турската репресивна машина. И

той ги описва и систематизира в два вида, като за всеки след това дава подробна и конкретна фактология от ежедневието на българското население в Македония и Одринска Тракия: „Турските органи си служат с два вида мерки: едни, които употребяват през време на въстанието, и други, които прилагат подир потушаването на въстанието. И едните, и другите гонят да изстребят и намалят християните в империята. Първите са: 1. Клане масово и поединечно и усмъртяване с бой; 2. Унищожение на цели села и масови изселвания; 3. Ограбване и унищожение на покъщнината; 4. Затвори и заточения; 5. Въдворение в родни места. Вторите мерки са: 1. Ограничение на интеллигентните сили и разсипване на културните институции; 2. Разсипване и обедняване на търговците, промишлениците и занаятчиите; 3. Задлъжняване под вид на помощ населението, разпродаване на имота му и заселване християнски села с турци; 4. Събиране данъците за няколко години напред и 5. Разсипване материално семействата с данъка бедел.

Изложенията на екзарх Йосиф не говорят за обикновени контрачетнически мерки и репресии, те крещат за етническо прочистване и геноцид. Вярно, българският църковно-народен водач никъде не е използвал тези думи, но това е по простата причина, че тогава те все още не съществуват в ежедневния или политическия език на българите, пък и на когото и да било друго по света. Явлението обаче, което екзарх Йосиф описва с речника на книжовния български език от своята епоха като „*крушение и гибел*“, „*рушение и изстребление*“, „*клане и съсипване*“, „*омаломощаване и разреждане на българското население*“ и пр., е същото, което днес ние описваме с понятията „*етническо прочистване*“ и „*геноцид*“.

Това, за което пише през пролетта и лятото на 1903 г. екзарх Йосиф, е описано по сходен, ако не и идентичен начин, и от Вътрешната организация в нейния Мемоар „Македония и Одринско (1893-1903)“, издаден през 1904 г. Като правят своята равностметка след въстанието, революционните дейци са убедени, че новата турска политика за изстребление и уни-

щожение на българщината, която те също не назовават „етническо прочистване“ и „геноцид“, е започнала да се осъществява под прикритието на т. нар. пъдарски реформи, а главният ѝ ръководител е бил Хилми паша, назначен за инспектор на македонските вилаети със султанско ираде през ноември 1902 г.

„Същинската мисия на Хилми паша, обаче - завяват авторите на Мемоара, - не бе да реформира турското управление и да подобри участта на християните, а да тури в изпълнение пъкления план на своя господар, който план, под закрилата на европейската санкция, обещавахе блякави резултати. Тоя план се състоеше в *смазването и изтреблението на християнския елемент*.

С ред мерки, които нямат нищо общо с реформите, той предприе една безпощадна и изтребителна война против християнското население и преобърна страната в арена на лудо турско беснувание, на диво и фанатизирано турско изстъпление“.

Също както екзарх Йосиф в изложението си до МВРИ от 23 юни 1903 г., така и авторите на Мемоара от септември 1904 г. разкриват и описват методите на новата турска политика - блокади и обискиране на селата, физически и морален терор. Както при екзарх Йосиф, така и в Мемоара всичко е документирано и подкрепено с факти и статистики. Достатъчно е само да се изброят заглавията на свидетелствата, които хроникират ескалацията на насилието в Македония и Одринска Тракия през пролетта и лятото на 1903 г. и настъплението на пълзящия геноцид: „Аферата в Койнско“ (13 януари), „Ърбинска афера“ (15 март), „Избишка афера“ (18 март), „Терор в Драмско“ (март), „Терор в Неврокопско“ (март), „Зеленградска афера“ (май), „Ужаси в Одринско“ (януари - май), „Пожарище и клане в с. Балдево“ (16 април), „Бомбардиране и опожаряване на с. Баница“ (21 април), „Човешка касапница при с. Ениджия“ (20 май), „Пожарище и клане в с. Смърдеш“ (9 май), „Клане в Солун“ (14 - 18 април), „Клане в Битоля“ (23 април).

Вътрешната организация възприема клането на българите в Солун веднага след атентатите там и вълната от репресии, надигнала се в цяла Македония и Одринска Тракия след него, като повратна точка в турската политика за смазване и изстребление на българите: „Безнаказаното клане в Солун окончателно развърза ръцете на официалната турска власт да продължи още по-яростно изстреблението на християните без всякакъв страх от външна намеса. Султан Хамид, ненаказан за Солунската касапница, до неимоверност засили средствата на своя пъклен план. Пожарищата и кланетата, които незабавно след тая касапница се извършиха в страната; повсеместните арести, убийства, безчестия, грабежи и разни зверства над християните, които се удесеториха - всичко туй най-красноречиво говореше за новата и ужасна фаза, в която встъпи грозния турски терор. Прочее, смазването и изстреблението на християнския елемент в Македония и Одринско получаваше официална санкции и стремително вървеше към своя ужасен край“!

Следователно присъствието на точка № 3 в стратегическото планиране на Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание, в която се прави аналогия с положението в Армения, не е случайно. Опитите на турските власти да използват „арменския модел“ за разправа с българите в Македония и Одринско не са приумица на революционните дейци за оправдание на предстоящото въстание, а реално осъществявана политика, забелязана и подробно засвидетелствана както от екзарх Йосиф, така и от Вътрешната организация. Това съвпадение в преценките и анализите на най-яркия привърженик на еволюционните културно-просветни методи за съхраняване на българщината, от една страна, и на революционния авангард на организираното националноосвободително движение в лицето на ВМОРО, от друга, само по себе си доказва реалното съществуване на опити за провеждане на геноцид и етническо прочистване от страна на турските власти през първата половина на 1903 г.

По всичко изглежда, че този ускорен преход на тради-

ционната репресивна политика по отношение на българите в Македония и Одринско от станалата вече обичайна репресия към непознатите дотогава форми на геноцида и етническото прочистване се дължи на неточен анализ за състоянието на македоно-одринското революционно движение от страна на Високата порта. Много е вероятно турските власти напълно погрешно да са изтъквали експериментите на някои дейци на ВМОРО с терористичните средства и методи като доказателство, че българите са възприели тактиката на индивидуалния терор по подобие на арменците и от това да са си извадили заключение, че организацията се е разпаднала на отделни терористични ядки и е загубила масовата си опора. Една такава погрешна преценка лесно би могла да съблзни ръководителите на турската политика да се възползват от момента и да се опитат да пренесат „арменския модел“ на репресия от Анадола на Балканите.

В изпълнение на основната идея на „Общия план и цел на въстанието“ за възможно най-дълготрайна борба с пестене на силите е направено преустройство в организационно-териториалната структура на ВМОРО. Всъщност то започва да се осъществява още след решенията на Солунския конгрес от януари 1903 г. Непосредствено след него ЦК на ВМОРО изготвя и разпространява окръжно до всички революционни райони, с което изисква да се изпратят подробни карти на прилежащата им територия. Върху тях трябва да бъдат нанесени границите, топографските, етническите и стратегическите характеристики на районите, както и числеността и състоянието на местните организационни и противникови сили. Според идеята на ЦК тези данни следва „да послужат като суров материал за един общ план за действие, изработен от вещи лица“.

Ръководителите на революционните райони изпълняват своевременно възложеното им поръчение. Тъй като междуременно вследствие на арестите след Солунските атентати (15-18 април) ЦК на ВМОРО на практика е обезглавен, неговите функции се поемат и изпълняват от Задграничното пред-

ставителство в София, което остава единственото обединяващо звено в организационната структура. Като има предвид получените от отделните район във вътрешността сведения и по редица съображения, продиктувани от степента на подготовката на въстаническите сили, наличните турски ефективи, теренните и етническите особености и, на първо място, стратегическата цел на предстоящото въстание, Задграничното представителство съвместно с офицерите от тайните братства и намиращите се в София ръководители на ВМОРО осъществяват стратегическото планиране, чийто краен продукт е „Общият план и цел на въстанието“. В съответствие с поставените в него задачи старите шест революционни окръга се трансформират в седем въстанически окръга. Това са: I въстанически окръг „Пелистер“ (бивш Битолски революционен окръг), II „Кожух“ (западната част на Солунския революционен окръг до р. Вардар), III „Беласица“ (източната част на Солунския окръг), IV „Пирин“ (бивш Серски), V „Огражден“ (бивш Струмишки), VI „Овче поле“ (бивш Скопски) и VII Одрински, с вероятно название „Странджа“.

Предназначението на тази структурна трансформация е да обслужва основната идея на стратегическото планиране - дълготрайно въстание чрез пестене на човешки и материални ресурси. Това става възможно чрез възприемането на последователното или стъпаловидното обявяване на въстанието в различните окръзи - на 20 юли в I въстанически окръг „Пелистер“, на 6 август в VII Одрински въстанически окръг „Странджа“, на 14 септември в IV въстанически окръг „Пирин“. От главната идея на плана - дълготрайното въстание - произтича и основният начин на борба: партизанските действия. Въстанието, разглеждано от ръководителите на ВМОК и техните военни съветници от офицерските братства и Върховния комитет като активни партизански действия на чети и отряди, опериращи далеч от населените места, има за цел да осигури достатъчно дълго време за осъществяване на политическата стратегия - такова драстично изостряне на Македонския въпрос, което първо да разобличи и провали геноцидния план

на Високата порта, и второ да гарантира намесата на великите сили в полза на разширяване на предвидените в чл. 23 на Берлинския договор реформи до степен на политическа автономия. Разбира се, най-важният елемент на въстаническото стратегическо планиране остава ненаписан - надеждата, че България ще се притече на помощ на въстаническата саможертва с цялата си мощ и преди всичко със своята храбра армия. Защо това през 1903 г. не се случва е важна тема, която трябва да бъде разгледана подробно и самостоятелно, както възнамерявам да направя в друга публикация.

СМИСЪЛЪТ НА САМОЖЕРТВАТА

Когато поемат курса към въоръжено масово и повсеместно въстание, ръководителите на революционните организации правят всичко възможно да предпазят невъоръженото население от отмъщението и репресиите на турската войска. Този въпрос, определен като „един от най-трудните“, е разгледан в шест отделни точки в заключителната част на „Общия план и цел на въстанието“, озаглавена „Що да правим с безоръжните селяни, с жените и децата“. Самите му автори оценяват препоръчваните мерки „не като нещо добро, а като по-малко зло“. Те са наясно, че жертвите от страна на невъоръженото население, колкото и свидни да са за техните семейства, са неизбежната цена, която трябва да се плати в името на свободата.

При потушаването на въстанието османската войска извършва големи злодеяния срещу невъоръженото българско население. Изнесените още тогава данни са потресаващи и разтърсват общественото мнение не само в България, но и в цяла Европа. В своя Мемоар от 1904 г. ВМОРО представя най-подробни статистики по окръзи и околии, които и днес не могат да оставят равнодушен съвременния читател. Историкографът на въстаническата епопея от 1903 г. Христо Силянов също подробно се спира на опустошеният и зверствата след въстанието, като прави обстоен анализ на данните от ме-

моара. Никой обаче не може да измери и оцени преживените лични страдания със сухите числа на статистиките и затова тук ще преведа само последната лаконична рекапитулация на Силянов с черния шрифт, който и той е използвал:

„201 села бяха изцяло или отчасти опожарени, 12 400 къщи в тия села бяха изпепелени, 4694 души бяха избити, изклани и живи изгорени. 3122 жени и моми бяха обезчестени, 176 жени и моми бяха пленени, 70 835 души обездомени, 30 000 души избягаха в България“.

Жертвите на Илинденско-Преображенско-Кръстовденската епопея обаче могат и трябва да се видят, мислят и възпоменават и по-друг начин. Загиналите във въстанието невъоръжени българи - деца, жени, мъже - наистина са непрежалими свидни жертви за техните семейства и за цялата българска общност, но все пак са несъизмерими с жертвите на арменците, изчислявани с десетки и стотици хиляди. Вместо да чакат да ги бият и унищожават поотделно, през 1903 г. лидерите и дейците на трите революционни организации респектират турските власти с повсеместно и масово въстание, което трае от 20 юли до началото на октомври. По сведения на Мемоара на Вътрешната организация жертвите на въстаническата армия в убити и ранени са 994, а на турската войска 5328, или пет пъти и половина по-големи. По секретни турски сведения, предназначени за вътрешни нужди, но станали достояние на българското военно разузнаване, през трите месеца на въстанието броят на убитите турски военнослужещи на територията на 3-ти корпус (Македония) се доближава до 6000 души. За същия период и по същите причини над 5000 войници са станали негодни (осакатени) и вследствие на това са уволнени завинаги от военна служба. Към тях трябва да се прибавят леко ранените, чийто брой е още по-голям, както и отклоненията от военна служба, които стигат до 18-20 на 1000. Още по-голямо е дезертърството в частите, рекрутирани от албанци, в които стига до 40-60 на 1000. Рязкото повишаване на умишлените отклонения от военна служба свидетелства за респекта, вдъхнат от въстани-

ческата армия на турските войници.

Общо през въстанието турската армия дава загуби в жива сила близо три пъти по-големи от тези в Гръцко-турската (Тесалийската) война от 1897 г. Това категорично доказва, че въстанието не завършва с поражение, не е безсмислена хекатомба и жертвите не падат напразно. Наистина, всеки човешки живот е ценен и сам по себе си трябва да се разглежда не като статистическа единица, а като тежка и безвъзвратна загуба за личността, семейството и общността. Но тъкмо затова трагичната съдба на близо шестте хиляди загинали българи в Македония и Одринска Тракия през 1903 г. се осмисля в съдбата на националната общност - с цената на техния живот е прекършен и разобличен геноцидният план на Високата порта. Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание спаси македонските и тракийските българи от геноцид и запази културно-националното дело на Българската екзархия. Тази кауза заслужава своите жертви!

Това е смисълът на саможертвата, която Вътрешната организация, Върховният комитет и офицерските братства решават да поемат от името на българите в Македония и Одринска Тракия, за да ги спасят като общност и народ. Оставен без отпор, пълзящият геноцид на турските власти вероятно би успял в рамките на три до пет години да разрежи българското население в европейските вилаети до степен на значително малцинство, която не заслужава вниманието на великите сили.

Що се отнася до щетите, претърпени по време на въстанието, трябва добре да се знае, че те са възстановени само за няколко години. Въпреки трудностите, Българската екзархия успява да изправи църковно-училищното дело на крака. По силата на амнистията, наложена на Високата порта от турско-българското споразумение от 26 март 1904 г., от затворите и заточенията са освободени 1640 българи, немалка част от които са учители. Общо броят на учителите, възползвали се от политическата амнистия, възлиза на около 200 души. Въпреки създаваните от турските власти всевъзможни пречки,

повечето от тях се връщат на старите или получат нови назначения. По сходен начин е решен и проблемът със свещениците. Получават право да се върнат по родните си места и бежанците и голяма част от тях се възползват от него.

Само за първите пет години след въстанието субсидията на българската държава за Екзархията се удвоява - от 49 000 златни турски лири през учебната 1902-1903 г., на 83 374 през учебната 1907-1908 г. Мобилизира своите морални и материални сили и българското население в Македония и Одринска Тракия. Така още през 1907 г. Екзархията успява да възстанови училищното дело в предишните му статистически размери. В навечерието на въстанието тя разполага с 958 основни и класни училища с 1621 учители и 46 128 ученици. През учебната 1907-1908 г. броят на училищата вече възлиза на 940 с 1620 учители и 43 174 ученици. В следващите години българското църковно-народно дело още повече напредва. С подкрепата на България и с лишения от собствения си залък българите от Македония и Одринска Тракия буквално успяват да издигнат върху пепелищата на турските опустошения нови, по-просторни и още по-хубави училища и храмове. Подобър материален символ за триумфа на българската солидарност и саможертва над турския геноциден план едва ли може да се намери.

Това оценяват и това изтъкват още през 1903 г. задграничните представители на ВМОРО д-р Христо Татарчев и Христо Матов, които най-добре познават военната и политическата стратегия на Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание. Във време, когато някои волеви лидери и корави войводи на Вътрешната организация и Върховния комитет търпят морално крушение и затъват в безплодни критики по адрес на току-що отшумялата епопея, позицията на двамата задгранични представители е по-твърда от стомана и по-могъща от оръжие: „Въстанието не можеше да не стане и трябваше да стане, като нещо предвиждано и съзнателно подготвяно. От гледна точка на целта, която преследваме, то не е безрезултатно, то засили международната намеса и разшири

реформите, а с това направи сериозна крачка напред към автономията. От нас зависи да ускорим нашите крачки, които неминуемо ще последват“.

Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание показва на Османската империя цялата мощ на трите български революционни организации и респектира турската войска. Високата порта разбира, че има пред себе си не изолирани терористични ядки и безпомощна неорганизирана маса, а цял един народ, обладан от воля за борба и предан на своите лидери. Още по-многозначително, респектиращо и смразяващо за нея е присъствието на десетки български офицери, които всъщност превръщат въстаналия народ във въстаническа армия. След 1903 г. вече не само Високата порта, но и последният турски войник сигурно е потръпвал при мисълта, че някога може да се окаже лице в лице с нейния вдъхновяващ оригинал - редовната българска армия. Най-вече по тази причина, а не заради някакво съобразяване с европейското обществено мнение и с твърде въздържаната реакция на великите сили Османската империя не се осмелява да приложи срещу македонските и тракийските българи „арменския модел“ на организиран и целенасочен геноцид. Въплъщение на добре премислена военнополитическа стратегия, Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание има своето заслужено място в българската история и заслужава да се чества и прославя не като поражение, а като национален подвиг.

БЕШЕ ЛИ ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ „СТРАТЕГИЧЕСКА БЕЗСМИСЛИЦА“?

На 12 юни 2023 г. Българската национална телевизия посвети популярното предаване „История.бг“ на 120-годишнината на Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание. При водещия Георги Ангелов гостуваха трима събеседници - професор Михаил Неделчев от НБУ и доцентите Георги Н. Георгиев и Ангел Джонев от Института за исторически изследвания при БАН. И тримата са членове на Маке-

донския научен институт - София, така бяха и представени.

Да се коментира въстанието на македонските и тракийските българи от 1903 г. в авторитетно предаване на БНТ без участието на представител на Тракийския научен институт само по себе си е колкото некоректно, толкова и ненаучно. Най-малко заради единството на македоно-одринската освободителна борба и в съответствие със същността на историческото събитие трябваше да бъде поканен учен и от нашето сдружение. Този пропуск - игнорирането на ТНИ, неволно или преднамерено - не е най-добрата атестация за редакционната политика на медията, хвърля сянка върху нейната обективност и лишава зрителите от пълнотата на научната информация, която се очаква от предаване с голяма национална популярност.

Ще пропусна фактологичните и концептуалните неточности във връзка с предисторията, подготовката, осъществяването и последиците на въстанието изобщо и ще се спра само на неверните твърдения и пропуски, които бяха допуснати при представянето на Преображенската му част в Одринско. Вместо като интегрална и равностойна част от общото и единно от национална, идеологическа, политическа и организационна гледна точка въстание на македонските и тракийските българи, то беше коментирано на основата на противопоставянето, като нещо различно и неравностойно в сравнение с македонските вилаети.

Ето какво се каза в студиото на БНТ 1, откъдето се излъчваше предаването на „История.бг“, за равнището на организационната въстаническа подготовка в Одринския революционен окръг (думи на проф. М. Неделчев):

„Тука проблемът е до каква степен са готови всъщност, до каква степен са готови районните, като тука, за разлика от Четническия институт, който съществува с районни чети и пр. в Македония, тука няма, тука по-скоро те са смъртни някакви дружини, селски чети, те са друг тип въобще. Не е изградена тази организация, тази стриктна организация, която съществува в Македония“.

Наистина ли Одринският революционен окръг в предвечерието на въстанието се намира на такава неразвита и изостанала степен в своето организационно изграждане в сравнение с Македония, както схематично и лаконично ни го представя проф. М. Неделчев? Съжалявам, че трябва да водя задочен диспут, но имам гражданско право и професионален дълг категорично да възразя срещу това твърдение. Вярно е, че условията в Одринска Тракия в много отношения са по-неблагоприятни в сравнение с Македония, но точно това подчертава заслугата на тракийските българи, че успяват да догонят, да се изравнят, а в някои отношения и да надминат своите сънародници там.

Ще пропусна цялата хронология, за да изтъкна най-важното - идейното и организационното развитие на освободителното дело в Одринско се осъществява с яркото лично участие на апостола на македоно-одринската свобода Гоце Делчев. Той се нарежда сред дейците на революционното движение, които на Солунския конгрес през пролетта на 1896 г. приемат Одринска Тракия и тракийските българи като съставна и неделима част от националноосвободителното движение и в структурите на Вътрешната организация. Така в създаването на Одринския революционен окръг е вложен и личният принос на Гоце. Неговите визии за развитието на революционното движение точно отразяват и цялостно изразяват възгледите на това първо поколение на македоно-одринската борба, което държи на идейно-организационното единство като проекция на единната национална идентичност на българския народ, независимо от политическите или географските граници, които го разделят. Затова в качеството на задграничен представител на ВМОРО в София Гоце подкрепя усилията на Върховния комитет под председателството на поручик Борис Сарафов да обедини всички организационни течения и групи на полето на легалното македоно-одринско движение в България в една единна, консолидирана и централизирана организация. Тази позиция ярко се проявява във връзка с обединителния процес между дружество

„Странджа“ във Варна и неговите клонове, от една страна, и македонските дружества на Върховния комитет в София, от друга, през 1899-1900 г.

Впрочем именно във връзка с това събитие през март и април 1900 г. Гоце Делчев предприема обиколка в Одринска Тракия в двойното качество на задграничен представител на ВМОРО и инспектор на Четническият институт. Придружаван от местните ръководители Лазар Маджаров и Стоян Лазов, Гоце преброява цяла Странджа, посещава Малко Търново, Лозенград и Бунархисар, среща се с ръководители на окръжния, околийските и местните комитети и с обикновени хора, разяснява идеите и организационните принципи на Вътрешната организация. В пряка връзка с неговата обиколка се появяват и първите революционни чети в Странджанския край.

Още по-силно, въздействащо и всестранно върху освободителното движение в Одринска Тракия е влиянието на Гоце Делчев, осъществено чрез конгреса на Одринския революционен окръг, заседавал по време на Великденските празници през 1902 г. в Пловдив, в родния дом на Михаил Герджиков. Дватама с Гоце, като представители на ЦК на ВМОРО, са най-изтъкнатите и авторитетни делегати, те доминират и направляват разискванията, те имат последната дума при реструктурирането на организационното устройство и назначаването на революционните кадри на окръжно, околийско и районно равнище. Само двамата изнасят подробни реферати - Гоце „За начина на организирането на Одринско“, Герджиков „Как да се агитира населението“. На практика решенията на Пловдивския конгрес трасират развитието на революционното движение в Одринско чак до следващия окръжен конгрес на Петров нива през лятото на 1903 г. Да се твърди, следователно, че Одринският революционен окръг и особено Странджанският край не можел да се сравнява в организационно отношение с революционните окръзи в Македония, е несериозно и невярно.

Така стигаме и до прословутите странджански *смъртни дружини*, които станаха повод за неточни коментари на

гостите в студиото на „История.бг“. Тук отново ще призова ярката фигурата на Гоце Делчев. Той е родоначалникът на революционните чети, той е главният ръководител (ревизор) на Четническия институт, той е основен автор, съставител и редактор на неговите правилници. Последният от тях в предишния период Гоце Далчев създава с Гьорче Петров през пролетта на 1902 г. Той е най-пълният и усъвършенстван регламентиращ документ на тази институция, който е в сила и във въстанието през 1903 г. Ето какво е записано в чл. 11 на правилника във връзка с назначението и „крайната задача“ на четите - да служат в своя район „като ядка или смъртна дружина“ по време на въстанието. Следователно понятието „смъртна дружина“ всъщност е формулирано от Гоце Делчев и достоверно отразява неговото разбиране за саможертвата на революционера, готов да приеме смъртта в името на свободата. Затова фактът, че четите в Одринския въстанически окръг се наричат „смъртни дружини“, само потвърждава, че тракийските дейци стриктно и дисциплинирано са възприели тази доктрина, която е официална и за ВМОРО. Вероятно защото отпечатването на правилника съвпада с Пловдивския конгрес, както и заради по-достъпните канали към Одринско, това наименование става популярно в Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарския район.

Най-големият пропуск на предаването всъщност беше, че не се каза нищо конкретно за въстаническите действия в Странджа или в другите райони на окръга, освен от литературно-поетична гледна точка. Но точно затова тук ще призова един поет и революционер като Христо Силянов, който беше сред ръководителите на въстанието в Странджа. Той остави колкото художествени, толкова и документални спомени за него, той написа най-достоверната и разтърсваща история на Илинденско-Преображенско-Кръстовденската епопея. Именно в последния труд, след като описва подробно развитието на бойните действия, Силянов възкликва: „В едно сравнително малко пространство, на 5 срещу 6 август бяха едновременно и повсеместно извършени толкова много нападения, колкото

в никой битолски район не бяха извършени... Впечатлението от първите успешни акции беше поразително. Те се почувстваха не само в Лозенград, но и в Одрин, и дори в Цариград“.

И накрая Христо Силянов обобщава: „Масовото въстание в Странджа разбърка до известна степен концентрационния план на турската армия в Битолско и убеди външния свят, че силите на бунта не са изчерпани с първите въстанически акции в Битолския вилает. С една реч, от гледище на целите, които Илинденското въстание беше си поставило, самопожертвуванието на българите от Малко Търново, Лозенградско и Бунархисарско, не беше без значение“.

Противно на това заявление на Христо Силянов, в края на предаването от поредицата „История.бг“ значението на въстанието в Странджанския край беше обобщено от члена на МНИ и от научния състав на ИИИ - БАН доц. Георги Н. Георгиев - ни повече, ни по-малко, като „стратегическа безсмислица“ и „истинска катастрофа“. Ето неговият буквален отговор на въпроса за значението и последиците от въстанието в Одринска Тракия в сравнение с Македония:

„Малко по-различно е. Симеон Радев в своите спомени, оценявайки като дипломат и като политик значението на въстанието в Тракия, той го оценява като „стратегическа безсмислица“. Защото, казва, въстание за автономия или за реформи под европейски контрол в една зона, която Русия счита за своя сфера, а пък и всички велики сили са признали тихомълком, че това е нейна сфера, и Русия да допусне международен контрол и реформи в Одринско, е илюзия, това просто не може да стане. И географията, и геополитиката, и политиката, и дипломацията отреждат на Одринско друга съдба, друго направление. Така че въстанието в Одринско може да има своето значение и като военен подвиг и като отвлечане на вниманието и на сили от въстанието в Битолско, иначе в политическо и стратегическо отношение е истинска катастрофа. Значи, става дума за, както го нарича Симеон Радев, третото обезбългаряване на Тракия от 20-те години на XIX век.“

Доц. Г. Н. Георгиев всъщност преразказва един абзац от спомените на Симеон Радев, които дълго време - допреди десетина години - поради авторски и други права, бяха недостъпни за изследователите. През 2014-2016 г. те бяха публикувани заедно с други неиздавани дотогава негови ръкописи в седем тома под заглавие „Лица и събития от моето време“. Въпросният текст е от Т. IV и гласи:

„Трябва да се каже истината. Преображенското въстание беше една безсмислица. Думите, казани от Петко Каравелов, когато се съставяше Върховният македоно-одрински комитет в София: „Македонският въпрос и Тракийският се поставят различно и географически и политически“, имаха своята пълна сила и сега. Какво целеше въстанието? Да предизвика европейска намеса и да докара международен контрол. Да се иска това за Тракия, значи да се нагазва в сферата на руските интереси. А Русия само в случай че е победена би допуснала чужд контрол в една територия, която смяташе един ден да владее. Преображенското въстание можеше да се смята в тоя смисъл като насочено срещу нея. Както можеше да се предвиди, при разискванията между великите сили за реформи в Турско след станалите събития никога не стана дума за Тракия. Резултатът на Преображенското въстание беше напълно печален. Четите гориха турски села и когато те се оттеглиха, маса бежанци тръгнаха след тях за България. Така стана третото обезлюдяване на Тракия от българи. Първото бе след Одринския мир, когато се оттеглиха войските на Дибич; второто беше в 1878 година, след Берлинския конгрес, когато русите изпразниха Тракия. Уви, трябваше да дойде и едно четвърто, в 1913 година. То бе окончателно“.

Симеон Радев (1879-1967), както всички добре знаем, е феномен в българската мемоаристика, журналистика, публицистика, историография и дипломация, тясно свързан в периода до Балканската война с някои среди на македоно-одринската освободителна борба, след това дипломат от кариерата, а иначе автор на емблематични книги, сред които блести „Строители на съвременна България“. Политическите

му пристрастия са свързани с Народнолибералната партия и това до голяма степен обяснява неговото русофобство, както и симпатиите му към нова Турция по-късно. Подписът му стои под два ключови документа, свързани с националните катастрофи - Букурещкия мирен договор през 1913 г. и Солунското примирие през 1918 г. Той е и главен преговарящ и съавтор на злощастния „Ангорски договор“ от 1925 г., който унищожи политическото съществуване и бъдеще на тракийските българи в Република Турция. Тук ще вметна, че Симеон Радев пише своите мемоари в края на 50-те, когато вече приближава достолепната 80-годишна възраст, за да обърне внимание, че неговите предубеждения по отношение на освободителната борба на тракийци, съхранени чак до пределна старост, очевидно не са минали без последствия при подписването на Ангорския договор три десетилетия по-рано.

Някои смятат Симеон Радев за обективен свидетел на историческите събития. Моето скромно мнение като историк е, че субективизмът в неговото творчество е ярка и неделима част от несъмнения му талант. Който си е направил труда да прочете поредицата „Лица и събития от моето време“, няма как да не забележи това. Специално за конкретния цитат, мога да твърдя и при необходимост да докажа с документи и други материали, че не само е субективен, но е и манипулативен, а следователно и невалиден от гледна точка на историческата истина. Нищо общо с историческата истина няма твърдението за Петко Каравелов и избора на името на Върховния македонски комитет. Много некоректно - меко казано - е внушението, че за репресиите и прогонването на бежанците след въстанието били виновни самите въстаници, защото горили турските села. Така според Симеон Радев излиза, че едва ли не ние сме си виновни за разорението на тракийските българи - и през 1903 и през 1913 г. Що се отнася до сърцевината на неговата теза в цитирания абзац - че заради Русия и руските интереси Одринска Тракия нямала никакви шансове за реформи и автономия, само ще припомня, че благодарение на българския войник - измокрен, гладен, уморен, но велик!

- в Лондон през 1913 г. великите сили, включително и Русия, застанаха мирно и козируваха на линията Мидия-Енос. Обратно - Македония, която в продължение на 35 години след Берлинския конгрес беше залъгвана с реформи, накрая се оказа, че няма никакви шансове за автономия и затова беше хвърлена - от същите тези велики сили - за саморазправа и разчленяване между бившите балкански съюзници.

За съжаление именно с този преразказан цитат беше свързана и последната груба неточност, която прозвуча в предаването на „История.бг“ - че в годините след въстанието македонските бежанци се били върнали по родните си места, но тракийските не. Всъщност става точно обратното и с колегите от ТНИ сме го коментирали неведнъж и дважд.

На 19 август 2023 г., в рамките на утвърдената от десетилетия традиция, на Петрова нива беше чествана тържествено 120-годишнината на Преображенската част от Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание. Както всяка година Тракийският научен институт към СТДБ отново организира научна конференция. От официалната трибуна пак ехтяха вдъхновяващи слова за героизма на въстаниците, пред паметника на преображенци отново видяхме тържествения ритуал и полагаането на венците, имаше и заря. И за всичко това БНТ излъчи репортаж от 2-3 минути. На нейния сайт обаче продължава да стои предаването за 120-годишнината на въстанието в пълния му обем и с противоречивите му внушения.

На това Гоце Делчев, ако беше жив, сигурно щеше да каже, както го е казвал приживе - „какво да правим, като сме си българи!“. Със своята апостолска дейност и с личната си саможертва той най-силно опровергава клеветата, че Преображенското въстание било „стратегическа безсмислица“. Опровергавам я и аз чрез тази статия в сборник „Тракия“ на Тракийския научен институт - филиал Хасково. И като мислено коленича пред делото и заветите на Апостола на македоно-одринската свобода Гоце Делчев, ще си позволя да призова читателите и те да направят в мислите си същото.

Поклон пред паметта на героите и мъчениците на Илинденско-Преображенско-Кръстовденското въстание в Македония и Одринска Тракия през 1903 г. - една епопея на воля, вяра и жертвоготовност, която ни учи, че свободата се добива и отстоява с упорство и дълготрайна борба!

Ползвана литература

Георгиев, Г. Ив. Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. С., 2006 (второ издание С., 2023).

Елдъров, Св. Върховният македоно-одрински комитет и Македоно-одринската организация в България 1895 - 1903. С., 2003.

Елдъров, Св. Генерал Иван Цончев 1959 –1910. Биография на два живота. С., 2003.

Елдъров, Св. Илинденско-Преображенското въстание или смисълът на саможертвата. - Известия на Тракийския научен институт. Кн. 11-12. С., 2012 - 2013.

Елдъров, Св. Тайните офицерски братства в освободителните борби на Македония и Одринско 1878 - 1912. С., 2002.

Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Военна подготовка и провеждане. С., 1992.

Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. Подготовка на въстаническата армия и ход на бойните действия. С., 2003.

Македония и Одринско (1893 - 1903). Мемоар на Вътрешната организация. С., 1904 (фототипно издание. С., 2003).

Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878 - 1944. Т. 2. Организирано национално-освободително движение. Илинденско-Преображенско въстание 1893 - 1903 г. С., 1995.

Освободителната борба на българите в Македония и Одринско 1902 - 1904. Дипломатически документи. С., 1978.

Осемдесет години Илинденско-Преображенско въстание. С., 1988.

Панайотов, Л. Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. С., 1983.

Силянов, Хр. Освободителните борби на Македония. Т. 1. С., 1933 (второ издание С., 1983).

Силянов, Хр. Спомени от Странджа. Бележки по Преображенското въстание в Одринско. С., 1934.